

Małkinia i okolice

Małkinia znana jest głównie jako stacja kolejowa na trasie Warszawa Wileńska — Białystok. Mijają ją również wodniacy podążający bużańskim szlakiem kajakowym. Znacznie mniej znana jest turystom pieszym, kolarskim i zmotoryzowanym. A może to być punkt wypadowy do Trebłinki — b. hitlerowskiego obozu zagłady, Zaręb Kościelnych — cennego zespołu zabytków sztuki, Zuzeli — starej osady handlowej, malowniczo położonej nad Bugiem. A także do wielu innych ciekawych miejscowości tutejszej okolicy.

Okolice Małkini położone na prawym brzegu Bugu, na wschodnich rubieżach Puszczy Białej, to teren wymarzony do wycieczek krajoznawczych, wśród malowniczych krajobrazów. W czasie wędrowek pieszych możemy cieszyć się pięknem lasu, łąk, zarośli i starorzeczy nazywanych „bużyskami”. Bug — w górę rzeki i poniżej Małkini — stwarza możliwość uprawiania turystyki wodnej, a szosy dojazdowe — turystyki kolarskiej i motorowej. Na walory krajoznawcze okolic Małkini zwrócił uwagę już na początku XX w. Stanisław Lencewicz (1889—1944), działacz Komisji Fizjograficznej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, znany geograf i późniejszy profesor Uniwersytetu Warszawskiego. W sprawozdaniu z wycieczki w dniu 26 maja 1910 r. pisał, że zebrane przezeń materiały są „...pouczającym przykładem, jak odczytuje się przeszłość ziemi, jak również i w tym celu, ażeby zwrócić uwagę na miejscowości bardzo odpowiednią na wycieczki szkolne, zarówno dla swej niewielkiej odległości od Warszawy, jak i zjawisk, które mogą być tam obserwowane, a które są doskonałą ilus-

tracją wykładów o rzekach”¹⁾. Z obserwacji poczynionych przez Stanisława Lencewicza powstał bardzo cenny artykuł o budowie geologicznej doliny Bugu w rejonie Małkini, jeden z nielicznych artykułów o tematyce regionalnej, dotyczący okolic nadbużańskich, opublikowany ponad pół wieku temu.

Wieś zlokalizowano na krawędzi cokołu erozyjnego doliny Bugu. Na południe, w kierunku rzeki, ciągną się tarasy akumulacyjne (żwiru i piaski). Powierzchnię ich urozmaicają wzniesienia dochodzące do 100 m npm, między którymi znajdują się jeziora starorzeczne o podłużnych kształtach. Najdłuższe starorzecze nazywane „Bużyskiem” bierze swój początek na wschód od Małkini, pod Zawistami Nadbużnymi, a z korytem Bugu łączy się naprzeciwko pól i łąk nazywanych Kępą Pruską. Po drugiej stronie Bugu, na lewym brzegu położone jest malownicze starorzecze nazywane jez. Bużysko. Obserwując tarasy akumulacyjne doliny Bugu pod Małkinią bez trudu dostrzeżemy, że przez wieki rzeka odsunęła się od wsi na południe. Ale w okresie dużych wodziastanów Bug przypomina mieszkańcom swoje prawa do tego obszaru i „wielką wodą” podchodzi do krawędzi erozyjnej swego prabrzeżu.

Małkinia ma także bogatą historię. Dokument Konrada Mazowieckiego z 1239 r. wymienia ją jako wieś biskupią należącą do grodu Brok²⁾. Był to ważny punkt handlowy na trakcie nadbużańskim łączącym Mazowsze ze Wschodem.

W XVIII w. była jedną z największych wsi czynszowych nad Bugiem zasiedlonych przez osadników kurpiowskich przybyłych z Puszczy Zielonej³⁾. Na mocy przywileju wydanego w 1751 r. przez biskupów płockich otrzymała „prawo wybierania wój-

tów, sprzedawania własności krudunku borów na łąki i grunta, wyrabiania barci, polewania, wyboru starosty bartnego". Po III rozbiórce Polski przywileje te zostały odebrane przez zaborców pruskich, a wieś włączono do dóbr rządowych. Po utworzeniu Królestwa Polskiego w 1815 r., mieszkańcy Małkini złożyli w 1817 r. zbiorową petycję do władz carskich o odzyskanie utraconych praw, starania nie przyniosły jednakże zmiany sytuacji⁴⁾. W 1819 r. było tu 37 osad i 43 gospodarzy. W 1827 r. wieś rządowa Małkinia Górna liczyła 46 domów i 315 mieszkańców⁵⁾.

W grudniu 1862 r. oddano do eksploatacji — przechodzącą przez Małkinię — linię kolejową petersbursko-warszawską, którą transportowano głównie siły wojska carskiego do Królestwa Polskiego. Fakt ten skłonił Rząd Narodowy do opracowania planu opanowania tej linii w pierwszych dniach po wybuchu Powstania Styczniowego. Już 23 stycznia 1863 r. przybył do Małkini z Warszawy pociąg z powstańcami, wśród których byli: Ignacy Mystkowski — inżynier komunikacji i Leopold Pluciński — zawiadowca stacji kolejowej Warszawa-Praga. Po przyjeździe do Małkini powstańcy zniszczyli most na Bugu; używając na rozpałkę beczek ze smołą spalili drewnianą obudowę i podkłady kolejowe. Brak materiałów wybuchowych nie pozwolił zniszczyć żelazno-kamiennej konstrukcji mostu. W czasie dwudniowego postoju w Małkini przeprowadzili werbunek ochotników, a następnie, z oddziałem liczącym około 200 osób, wyjechali do Czyżewa⁶⁾.

W 1903 r. erygowano parafię małkińską. W 1905—1911 wzniesiono według projektu Karola Jankowskiego obecny neogotycki kościół murowany. Wewnątrz znajduje się tablica pamiątkowa ks. Leona Gościckiego, miejscowego proboszcza; w medalionie z brązu piaskorzeźba głowy zmarłego wykonana w 1918 r. przez Czesława Makowskiego⁷⁾.

W okresie międzywojennym w Małkini działała komórka Komunistycznej Partii Polski należąca do Komitetu Dzielnicowego KPP w Ostrowi Mazowieckiej (Obwód

Łomża). Najaktywniejsze grupy komunistów podjęły starania o utworzenie Związku Zawodowego Kolejarzy. W 1936 r. kolejarze małkińscy poparli akcję niesienia pomocy walczącemu ludowi Hiszpanii i zadeklarowali na ten cel ponad 190 zł. W 1937 r. podjęto próbę utworzenia w Małkini związków zawodowych pracowników budownictwa i krawców⁸⁾.

W czasie agresji hitlerowskiej na Polskę w 1939 r. obiekty stacji kolejowej w Małkini były wielokrotnie atakowane przez samoloty nieprzyjaciela. 1 i 2 września — pod bombami — na małkińskiej stacji wyładowywała swoje tabory 1 Dywizja Piechoty Legionów, by następnie skoncentrować się w okolicach Długosiodła. Ataki wroga odpięrała skutecznie polska obrona przeciwlotnicza. 4 września Małkinię bombardowało ponad 70 samolotów Luftwaffe, wywołując wielkie pożary; zostało zabitych i rannych wiele kobiet i dzieci⁹⁾.

W okresie okupacji hitlerowskiej Małkinia była stacją kolejową na tzw. Kolei Wschodniej, położoną w pobliżu granicy Generalnego Gubernatorstwa i Okręgu Białostockiego. Funkcjonował tu silny aparat terroru: wojskowy, policyjny, administracyjny. Utworzono komisariat celny. Działała placówka gestapo, z którą współdziałał posterunek żandarmerii. Przeprowadzano graniczne rewizje w pociągach i kontrolę dokumentów podróźnych. Stacjonowały bataliony ochronne Wehrmachtu¹⁰⁾.

Przez Małkinię przechodziły transporty Żydów z Polski i wielu krajów Europy, kierowane do obozu zagłady w Treblince. Tędy przechodziły transporty jeńców radzieckich kierowane do obozów Grądy i Komorowo koło Ostrowi Mazowieckiej. Ale Małkinia była także prężnym punktem konspiracji i ruchu oporu, należącym do Ośrodka ZWZ-AK Brok (Obwód „Opocznik” — Ostrów Mazowiecka). Wiódl tędy szlak kurierki z Warszawy do Białostoku i Wilna.

Spod okupacji hitlerowskiej wyzwolona 23 sierpnia 1944 r. przez 48 Armię 1 Frontu Białoruskiego¹¹⁾.

Po wojnie Małkinia przez długi okres po-

XVIII-wieczny kościół i klasztor w Zarębach Kościelnych (fot. Janusz Zmudziński)

zostaje znana jedynie jako węzłowa stacja kolejowa. Następnie zaczął się tu rozwijać kompleks szkół zawodowych i przemysł. Obecnie jest największym ośrodkiem społeczno-gospodarczym w pobliżu Ostrowi Mazowieckiej. Znajdują się tu m.in. filia Warszawskich Zakładów Radiowych, Zakłady Wyrobów Azbestowo-Cementowych (wyrób eternitu i wełny mineralnej), Mińsko-Mazowieckie Zakłady Przemysłu Materiałów Budowlanych, zespół szkół zawodowych, wytwórnie półfabrykatów. Dla potrzeb turystów wzniesiono zajazd turystyczny „Pod sosnami” (1977) z restauracją, dancینگiem i kawiarnią.

Na północny wschód od Małkini w zakolu rzeki Brok, na lewym brzegu położone są Zaręby Kościelne — siedziba Urzędu Gminnego w woj. łomżyńskim. Przystanek kolejowy na trasie Warszawa-Białystok. Jest to wieś o miejskim układzie

przestrzennym, z placem rynkowym. W XV w. lokowana jako Zaręby Brokowo, z których wyodrębniły się dwie samodzielne wsie: Zaręby Kościelne i Zaręby Leśne. Parafia erygowana w 1449 r., utworzona w obrębie bardzo rozległej parafii Zuzela. W 2 poł. XVIII w. założono zakon księży reformatorów, którzy brali aktywny udział w Powstaniu Styczniowym. Z agitacją powstańczą docierał tu m.in. Ignacy Mystkowski¹²), on też zwerbował do oddziałów 7 zakonnych kleryków, wśród których był Piotr Kulik (zm. w 1933 r.).

1 czerwca 1863 r., w pobliżu przystanku kolejowego Zaręby Kościelne, na terenie leśnym „Dąbrówka” koło Uścianka Wielkiego, nieznany dróżnik kolejowy wykoleił pociąg pośpieszny, w którym jechało ponad 600 żołnierzy carskich. Na nasypie odłączył on szyny od podkładów, a następnie z ukrycia wyrwał je z toru za pomocą sznura w chwili zbliżania się pędzącego pociągu do miejsca zasadzki. Wagony runęły w dół, a wszyscy żołnierze zgi-

nęli¹³⁾. Była to zemsta za klęskę powstańców pod Kietlanką w dniu 13 maja 1863 r., gdzie został śmiertelnie ranny Ignacy Mystkowski. W l. 1864—1866 władze carskie poddały kasacji zakon reformatorów w ramach represji za udział w Powstaniu Styczniowym.

W XIX w. było tu duże skupisko ludności żydowskiej. Większość zarębskich Żydów została wymordowana przez hitlerowców w czasie masowych egzekucji przeprowadzonych latem i jesienią 1941 r. w Mianówku koło Szulborza Kotów.

W Zarębach Kościelnych urodził się 5 sierpnia 1892 r. Tadeusz Nartowski, malarz, od dziesiątego roku życia mieszkający w Warszawie. Kształcił się w malarstwie akwarelowym, m.in. pod kierunkiem Leona Wyczółkowskiego. W l. od 1921—1925 był profesorem w szkole sztuk pięknych im. Wojciecha Gersona w Warszawie. Wiele podróżował (Włochy, Francja, Niemcy, Anglia, Hiszpania, Jugosławia, Węgry, Maroko); także po Polsce. Specjalizował się w akwarelach, których namalował ponad 3500. Wiele jego obrazów realistycznych ma wartość dokumentalną. W 1947 r. osiedlił się w Szczecinie, w 1956 r. otrzymał nagrodę tego miasta. Zmarł 6 grudnia 1971 r.¹⁴⁾

Z okolicami tymi związany jest również Stanisław Sienicki, pamiętnikarz chłopski, publicysta i działacz ludowy; urodzony 10 czerwca 1892 r. w Pieckach koło Zaręb Kościelnych, późniejszy mieszkaniec Daniłówki koło Małkini. Jest on autorem pracy pt. *Gospodarstwo na piaskach. Reorganizacja gospodarstwa włościańskiego w Daniłowce, pow. Ostrów Mazowiecka*, wydanej w 1930 r. przez Bibliotekę Puławską (Seria: *Prace Społeczno-Gospodarcze* nr 26). Napisał także niezwykle ciekawy i wartościowy pamiętnik opublikowany anonimowo w *Pamiętnikach Chłopów* (Pamiętnik nr 6), wydanych w 1936 r. przez Instytut Gospodarstwa Społecznego z przedmową Ludwika Krzywickiego i wstępem Marii Dąbrowskiej. Opublikował około 200 artykułów zamieszczanych m.in. na łamach: „Czasopisma Spółdzielni Rolniczych”,

„Gazety Gospodarskiej”, „Przewodnika Gospodarczego”.

Po wyzwoleniu utrzymywał kontakty m.in. z Henrykiem Syską, znanym autorem książek o Kurpiowszczyźnie. Zamordowany został skrytobójczo 30 października 1946 r. w Zalesiu, pow. Ostrów Mazowiecka, gdzie był kierownikiem Państwowych Nieruchomości Ziemskich (były folwark)¹⁵⁾.

W Zarębach Kościelnych przyciągają uwagę turystów cenne przedmioty sztuki, o których szczegółowe informacje znajdziemy w katalogu zabytków.¹⁶⁾ Unikalnym zabytkiem jest trumna ze z mumifikowanymi zwłokami kasztelana Szymona Zaremby, zmarłego w 1768 r., założyciela barokowego zespołu kościelno-klasztornego (1765, złożona w podziemiach kościoła). Natomiast w nawie kościelnej znajduje się jego portret z około 1765 r.

W murowanym kościele filialnym z lat 1882—1900 zwraca uwagę neogotycki ołtarz główny z obrazem Matki Boskiej Anielskiej, malowanym na desce w początkach XVII w. Jest to najstarszy zabytek malarskiego rejonu Ostrowi Mazowieckiej¹⁷⁾.

W pobliżu wsi Zaręby Kościelne położona jest Kietlanka, miejscowość znana z okresu Powstania Styczniowego. Mieszkańcy wskażą nam tu las nazywany „Rokicianą”, położony między Kietlanką a Puławami. 13 maja 1863 r. powstańcy pod dowództwem Ignacego Mystkowskiego urządzili w tym lesie zasadzkę na pociąg z wojskiem carskim przejeżdżający w kierunku Małkini. Z powodu zdrady akcja nie udała się, a pułk powstańczy został rozbity. Na polu bitwy zginęło wielu Polaków, a wśród nich oficerowie: Ignacy Mystkowski, Ludwik Lasocki, Leopold Pluciński, Józef Podbielski, Władysław Ostaszewski, Stanisław Ratowski. Walczył tu oddział ostrowskich strzelców i kosynierów. Wystąpili również chłopcy z Kietlanki, Kępistych Borowych, Kosut i Niemir. Klęska ta została pomszczona przez dróżnika kolejowego 1 czerwca 1863 r. w pobliskiej „Dąbrówce”¹⁸⁾.

Nieco dalej od osady Zaręby Kościelne, koło wsi Szulborze Koty położony jest **M i a n ó w e k**, upamiętniony męczeństwem ofiar hitleryzmu. Z Szulborza docieramy połą drogą (około 3 km) przez tory kolejowe, w kierunku wsi Zakrzewo Kopiejki, do piaszczystego lasu sosnowego, gdzie latem i jesienią 1941 r., na skarpie rowu przeciwczołgowego, rozstrzelano około 5 tys. Żydów — mieszkańców Andrzejewa, Czyżewa, Zaręb Kościelnych i innych miejscowości. Kulminacyjnym punktem tej ludobójczej akcji była zbiorowa egzekucja w dniu 15 października 1941 r.

Na miejscu męczeństwa podłużna mogiła — część rowu przeciwczołgowego — w betonowym obramowaniu, ogrodzona żelaznym płotkiem. Tuż przy drodze granitowy pomnik (9 sierpnia 1959) z napisem w języku hebrajskim i jidisz, wykutym na półkolistych tablicach. Niżej treść zapisu w języku polskim. Na przeciwległym krańcu mogiły, w głębi lasu, drugi pomnik (29 lipca 1964) z napisami informacyjnymi¹⁹).

Wspomniana wyżej Zuzela odległa jest od Małkini ok. 15 km na wschód, dotrzemy tu szosą asfaltową nad Bugiem, w górę rzeki.

Po drodze mijając będziemy **Gąsiorowo**, miejsce uświęcone krwią ponad 400 osób rozstrzelanych w latach 1943—1944 przez gestapo stacjonujące w Małkini.

Wieś malowniczo położona nad Bugiem; dogodny teren na biwak, naturalna plaża. Miejsce wypoczynku świątecznego mieszkańców Ostrowi Mazowieckiej i Małkini. Krajobraz urozmaica wysoki brzeg Bugu, skupisko białych topoli, fragmenty zdzieczalonego parku.

W 2 poł. XIX w. w pobliżu Gąsiorowa i sąsiedniej wsi Podgórze Gazdy — między Bugiem a ówczesną koleją petersburską — rozciągał się poligon ćwiczeniowy wojsk carskich stacjonujących w koszarach w Komorowie koło Ostrowi Mazowieckiej i Zambrowie. Na letnie ćwiczenia przybywała tu piechota, kawaleria dywizyjna,

artyleria, saperzy, funkcjonowała intendentura²⁰). Dawny poligon przetrwał w nazwach terenowych: „Carskie Pałatki”, „Oficerskie Pałatki”, „Strzelnice”, „Okopy”, „Carska Łaska”.

Na skarpie Bugu, wśród krzewów parkowych, po prawej stronie szosy Małkinia — Nur, ruiny pomnika z okresu zaborów.

Na wschód od Gąsiorowa, położone jest **Zgleczewo Szlacheckie**, gdzie znajduje się mogiła ofiar hitlerowskiego ludobójstwa z 1943 r. (ok. 500 osób).

Zuzela — to wieś w gminie Nur, położona na prawym brzegu dolnego Bugu, w południowej części połodowcowej Wysoczyzny Wysokomazowieckiej. Zlokalizowana w bardzo ciekawym i atrakcyjnym środowisku geograficzno-przyrodniczym w widłach Pukawki (dopływ Bugu powyżej Zuzeli) i Zuzelki — nazywanej też Zuzatką — wpadającej tu do Pukawki (prawy dopływ). Na południe — tarasy akumulacyjne doliny Bugu, w krajobrazie łąki i piaski nadrzeczne. Za Bugiem, na lewym brzegu w okolicach wsi Grodzickie, wiele podłużnych jezior, łąki, wzniesienia wydymowe. Na zachodnich przedpolach Zuzeli, w rejonie Zgleczewa, zespół moren czołowych dochodzących do ponad 120 m npm. Na wschód od Zuzeli, na lewym brzegu Pukawki, kompleks leśny ciągnący się w kierunku Nuru z moreną czołową (121 m npm), położoną na wschodniej rubieży lasu, po prawej stronie szosy Małkinia — Nur.

Zuzela — to pradawny punkt osadniczy nad Bugiem. Na luźnych stanowiskach archeologicznych znaleziono tu ślady osadnictwa starożytnego: znaleźiska z okresu neolitu (skupisko wielokulturowych skorup naniesionych przez wodę), wczesnej epoki brązu (ułamki naczyń) i z okresu lateńskiego (ceramika).

W okresie średniowiecza istniała tu osada, potwierdzona znaleziskami archeologicznymi (ceramika obtaczana i toczona z XIII w.), na polu nazywanym „Królewszczyzną”, położonym po prawej stronie szosy Małkinia — Nur, około 100 m w kierunku południowym, w stronę Bugu. Drugie stanowisko osadnictwa średniowieczne-

go odkryto na zachód od Zuzeli, około 300 m od wspomnianej szosy na południe (w stronę Bugu) od mostu na Zuzelce. Znalaziono tu ceramikę, grudki polepy i żużla (XIII—XV w.). Właśnie od rzeczownika żużel językoznawcy wywodzą nazwę miejscową Zuzela (dawniej Zuzola, Zuzel).

Źródła pisane wymieniają Zuzelę już w 1161 r. jako wieś darowaną przez Henryka, księcia mazowieckiego, klasztorowi kanoników regularnych w Czerwińsku. Około 1239 r. figuruje w dokumencie Konrada Mazowieckiego jako wieś z kościołem należąca do biskupów płockich. Jedną z nielicznych wsi kościelnych we wschodniej części ziemi nurskiej pozostającej we władaniu szlachty. Była to prężna osada handlowa rozwinięta z targowiska położonego przy przeprawie przez Bug, na lądowym szlaku nadbużańskim łączącym Mazowsze ze wschodem ²¹).

Kościół mурowany neogotycki (1908—1913), wieża zniszczona w czasie działań wojennych w 1944 r., na jej miejscu wzniesiono szczyt według projektu Karola Szymańskiego (1957). Wiele cennych zabytków sztuki snycerskiej, stolarskiej i tkanin, a m.in.: krzyż ołtarzowy późnorennesansowy (1604), fotel biskupi, przeznaczony do noszenia w czasie procesji (XVII—XVIII w.), unikalny dziś zabytek tego rodzaju ²²).

Na dalszych — północno-wschodnich — przedpolach Małkini położona jest miejscowość Brulino Koski (około 30 km). Jest to pn.-wsch. część wsi Brulino Piwki w gminie Czyżew Osada, w woj. łódzkiej, położona w odległości ponad 11 km od Bugu w linii prostej na północ, około 2 km na południe od rzeki Brok, około 6 km na południowy zachód od st. kol. Czyżew. Stanowisko archeologiczne — cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego (III—IV w.).

Wieś zlokalizowana nad strugą wpadającą koło Czyżewa Ruś do lewego, bezimiennego dopływu Broku, na wzniesieniu

ok. 130 m n.p.m. Na północ kępa lasu liściastego w dolinie bezimiennych dopływów Broku, na wschód wieś Michałowo Wielkie z wyrobiskami żwirowymi. Na południe źródła i malownicza dolina erozyjna bezimiennego strumienia podążającego w kierunku rzeczki Pukawki. Na wschód od strumienia, po prawej stronie szosy Nur — Czyżew, nieckowate bagno Mielnik, z jeziorem i ciekim wodnym, wciskające się między dwa wzniesienia (powyżej 130 m n.p.m.).

Cmentarzysko odkryte wiosną 1957 r. przez nauczyciela Stanisława Kuzebskiego na wzgórzu morenowym, położonym na prawym brzegu bezimiennej strugi, po lewej stronie szosy Nur — Czyżew, na terenie żwirowni eksploatowanej dla potrzeb przemysłu terenowego. Położenie cmentarzyska wskazuje, że osadnicy preferowali niezbyt wysokie wzgórza w pobliżu wód. Badania systematyczne w okresie jesień 1957 — jesień 1960 prowadził dr Andrzej Kempisty z Uniwersytetu Warszawskiego. Przebadano 33 odkryte groby stanowiące pochówki kobiet i dzieci. Stwierdzono występowanie grobów szkieletowych i popielnicowych. Znalaziono różne typy naczyń spełniających funkcje rytualne, noże, fibule, przęśliki, sprzączki, paciorki (szklane i bursztynowe), zawieszki, bransolety, pierścienie, groty strzał.

Cmentarzysko uważane jest za ślad wędrówek Gepidów z Saksonii i Gotlandii ku brzegom Morza Czarnego. Według hipotez prof. dr. Andrzeja Wiercińskiego chowano tu kobiety słowiańskie, żony wojowników gepickich ²³).

Na południe od Małkini (około 5 km) po drugiej stronie Bugu, położona jest Treblinka. Wieś nad rzeczką Treblinką, lewym dopływem Bugu, w gminie Małkinia Górna; stacja kolejowa na trasie Małkinia — Siedlce.

W pobliżu Treblinkii hitlerowcy założyli dwa obozy, które nazwano: Treblinka I i Treblinka II. Miejsca tych obozów znajdują się obecnie w granicach administra-

Treblinka. Jeden z kamieni poświęcony pamięci zamordowanych tutaj Janusza Korczaka i jego wychowanków (fot. Janusz Zmudziński)

cyjnych gminy Kosów Lacki, woj. siedleckie. Ich dzieje, ludobójstwo w nich dokonywane, ich topografia — to zagadnienia dobrze opracowane, nie będziemy więc do nich wracać. Poprzestańmy jedynie na wyszczególnieniu tego, co na miejscu dawnych obozów dziś się znajduje, pamiętając, że hitlerowcy likwidując je, zaorali większość terenu i obsiali go trawą.

Wśród lasu maliszewskiego znaleziono masywne groby. Na miejscu straceń w obozie Treblinka I odsłonięto 10 maja 1964 r. pomnik według projektu Franciszka Strynkiewicza. Pozostały widoczne fundamenty dawnych baraków obozowych. Nad wyrobiskiem żwirowni, w której pracowali i maltretowani byli więźniowie tego obozu — tablica upamiętniająca martyrologię.

Na miejscu obozu zagłady Żydów Treblinka II znajduje się symboliczny cmentarz utworzony z 17 tysięcy złomów granito-

wych, wmurowanych w betonowe płyty. Na kamieniach nazwy krajów i miejscowości, z których pochodziły ofiary, a m.in. kamień z napisem: Ostrów Mazowiecka. Na miejscu byłych komór gazowych pomnik też odsłonięty 10 maja 1964 r. Betonowe podkłady symbolizują bocznice kolejową, prowadzącą do dawnej rampy i słynnego fikcyjnego dworca. Cały ten zespół pomników tworzy mauzoleum, którego twórcami są artyści: Adam Haupt i Franciszek Duszenko.

31 maja 1978 r. odsłonięto w Treblince pamiątkową tablicę ku czci zamordowanego tutaj Janusza Korczaka, w związku z 100 rocznicą jego urodzin (napis wykuto w jednym ze złomów granitu).

W 1977 r. ukazała się książka Franciszka Ząbeckiego, dyżurnego ruchu na stacji Treblinka w latach okupacji hitlerowskiej, który z narażeniem życia ocalał dokumenty dotyczące tutejszego obozu zagłady.²⁴⁾

- 1) St. Lencewicz, *Bug pod Małknią*, „Ziemia” nr 50, 1912, s. 811—812. Por. też.: K. Straszewska, *Stratygrafia plejstocenu i paleogeomorfologia rejonu dolnego Bugu*, „Studia Geologica Polonica”, t. XXIII, Warszawa 1968, s. 103.
- 2) K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe Północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 253.
- 3) M. Żywirska, *Puszcza Biała — jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973, s. 50 i nast.
- 4) *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI, Warszawa 1885, s. 33—34.
- 5) *Tamże*.
- 6) St. Łaniec, *Partyzanci żelaznych dróg roku 1863. Kolejarze i drogi żelazne w Powstaniu Styczniowym*, Warszawa 1974, s. 196. Por. też: St. Chankowski, *Powstanie Styczniowe w Augustowskiem*, Warszawa 1972, s. 89.
- 7) *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X. Województwo warszawskie, z. 12 — Powiat ostrowsko-mazowiecki, oprac. J. Galicka i H. Sygietyńska, Warszawa 1974, s. 13.
- 8) J. Kowalczyk, *Komunistyczna Partia Polski w okręgu łomżyńskim 1919—1938*, Warszawa 1975, s. 271.
- 9) St. Truszkowski, *Walki obronne na Podlasiu we wrześniu 1939 r. (Działanie grupy operacyjnej „Wyszków”)*, „Rocznik Mazowiecki”, t. V, Warszawa 1974, s. 44.
- 10) D. Skorwider-Skiba, *Ruch oporu w pow. Ostrów Mazowiecka w świetle źródeł niemieckich*. W: *Ostrów Mazowiecka — z dziejów miasta i powiatu*. Praca zbiorowa pod redakcją St. Russockiego, Warszawa 1975, s. 389 i następne.
- 11) *Wyzwolenie miast i gmin przez Armię Radziecką i ludowe WP 1944—1945*. Informator, Warszawa 1977, s. 40; W. Wołoszyn, *Na warszawskim kierunku operacyjnym*, Warszawa 1964, s. 90—91.
- 12) M. Bartłuczak, *Mystkowski Ignacy (1826—1863)*. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 363.
- 13) B. Deskur, *Dia moich wnuków*. W: *Powstanie Styczniowe na Lubelszczyźnie, Pamiętniki*, Lublin 1966, s. 109; St. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863—1864*, Rapperswil 1913, s. 234.
- 14) J. Trybowski, *Nartowski Tadeusz (1892—1971)*, PSB, Wrocław 1977, s. 553.
- 15) M. Bartłuczak, *Sienicki Stanisław — pamiętnikarz chłopski i publicysta*, „Trybuna Mazowiecka” 1970, nr 54, s. 4; K. Chłudzińska, *Uparty Mazur*, „Plon” nr 51 z 21 XII 1969, s. 10—11.
- 16) *Katalog zabytków sztuki*, s. 18—24.
- 17) *Tamże*.
- 18) B. Deskur, op. cit., s. 103—105; St. Zieliński, op. cit., s. 233—234.
- 19) *Zbrodnie hitlerowskie na tym miejscu męczeństwa wymagają dalszych badań*.
- 20) T. Jabłoński, *Młodość mego pokolenia*, Warszawa 1977, s. 42.
- 21) J. Wiśniewski, *Rys dziejów osadnictwa na Wschodnim Mazowszu*, „Literatura Ludowa”, nr 4—6, Warszawa 1962, s. 12; K. Zierhoffer, op. cit., s. 401.
- 22) *Katalog zabytków sztuki*, s. 24—25.
- 23) A. Kempisty, *Birytałne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino Koski, pow. Ostrów Mazowiecka*, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXXII, z. 3—4, Warszawa 1966—1967, s. 409; A. Wierciński, *Analiza antropologiczna czaszek z cmentarzyska z okresu rzymskiego w Brulinie Koskach, pow. Ostrów Mazowiecka*, tamże, s. 451.
- 24) *O obozach w Treblince* por. m.in. T. Chłudziński, *Treblinka*, Warszawa 1966; St. Wojtczak, *Karny obóz pracy Treblinka I i ośrodek zagłady Treblinka II*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, t. XXVI, Warszawa 1975, s. 117—185 (tam dalsza literatura); Z. Ząbecki, *Wspomnienia dawne i nowe*, Warszawa 1977.